

Цуркан О.В.

доцент кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецький юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

Постановка проблеми. В умовах активного розвитку суспільства, розширення сфер правового регулювання, підвищення ролі законності та правопорядку в забезпеченні соціального прогресу питання правосвідомості громадян, шляхів, форм і засобів її формування набувають особливого значення. Дедалі важливішою стає проблема забезпечення належного рівня розвитку правової свідомості і правової культури суспільства та представників окремих професій. Успіх багатьох соціальних, економічних і політичних перетворень, реалізація конституційного принципу верховенства права значною мірою залежать від соціально-правової активності суб'єктів права, їх законслухняності та професійної підготовки кадрів державних органів, зокрема працівників поліції. Адже без глибокого розуміння соціальної ролі права, сутності та змісту правових норм, значення правових відносин працівники поліції не можуть свідомо сприймати і виконувати вимоги правових норм.

На кожному етапі розвитку суспільства питання правової ідеології, правового виховання працівників правоохоронних органів постають у новій інтерпретації, зумовленій відповідними завданнями соціального прогресу. Тож, проблематика правової свідомості працівника поліції в контексті загальної теорії права набула характеру класичної і привертає увагу представників вітчизняної науки.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних українських та російських авторів, які здійснили істотний внесок у вивчення теоретико-правових і конкретно-юридичних аспектів правосвідомості загалом та її соціальної зумовленості зокрема, потрібно назвати С. Алексеєва, В. Бабкіна, Р. Байніязова,

М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарева, Р. Калюжного, Д. Керімова, Д. Клімова, М. Козюбру, В. Копейчикова, А. Колодія, О. Костенка, М. Костицького, В. Кудрявцева, В. Кузьмичова, О. Лукашеву, Є. Лук'янчикова, Л. Мамута, В. Нерсесянца, Ю. Оборотова, В. Селіванова, А. Семітка, О. Скрипнюка, С. Сливку, С. Стахівського, Р. Русинова, О. Тихомирова, В. Туманова, В. Чефранова, Ю. Шемшученка.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу соціальних аспектів, які зумовлюють процес формування правосвідомості працівників поліції.

Виклад основного матеріалу. Правосвідомість, по суті, є однією з форм професіоналізму працівників органів внутрішніх справ і становить собою систему правових ідей, поглядів, думок та уявлень і в галузі правотворчості, і під час практичного застосування права в житті суспільства. Категорія «правосвідомість» чітко визначена історично, економічно та соціально, формується і розвивається на основі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо), які стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів та потреб, які виникають відповідно до економічної і політичної ситуації в суспільстві [1, с. 44].

Виникнення правової свідомості є результатом еволюції свідомості суспільства загалом від міфологічної свідомості до логічної, а від логічної – до правової та підвищення ролі права у процесі регулювання суспільних відносин. Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості тісно пов'язана з її іншими формами, що є закономірним процесом.

Об'єктивним є взаємозв'язок права і правосвідомості. Право і правосвідомість не створюють один одного. Вони формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Право впливає на правосвідомість, складає уявлення членів суспільства про їх права і обов'язки, про належний правопорядок і, навпаки, правосвідомість впливає на право, визначає практику правозастосування в інтересах політичних сил, що перебувають біля влади, зумовлює нормотворчу діяльність держави. І, навпаки, правосвідомість впливає на чинне право, зумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання.

Виконання суб'єктами суспільних відносин приписів правових норм, ефективність правореалізаційної діяльності залежить від розуміння ними змісту цих приписів. Видання правових актів, з одного боку, і їх втілення на практиці, з іншого, свідчить про існування режиму законності, встановлення і зміцнення якого є одним із проявів правосвідомості. Крім того, правосвідомість суб'єктів права визначає сутність і принципи системи законодавства, шляхи його реалізації, визначає правові методи і форми вирішення соціально-економічних завдань на певних етапах розвитку держави. Таким чином, свідомість є психічним відображенням дійсності, відповідно, правосвідомість – правової дійсності, дає змогу суб'єктам впливати на соціальну дійсність.

На процес формування правосвідомості впливає багато факторів, серед яких умови життя, соціальне становище, духовна культура суспільства, у тому числі й права, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи. У процесі формування правосвідомості працівника поліції важливу роль відіграє правова соціалізація – специфічний процес формування соціально активної особистості з високим рівнем правової свідомості та правової культури як повноправного члена суспільства.

У процесі правової соціалізації особистість одночасно зазнає впливу і спрямованої, соціально організованої контрольної системи засобів суспільства для її формування від-

повідно до цілей та інтересів цього суспільства і стихійних, спонтанних процесів, що відбуваються в суспільстві і безпосереднім учасником яких є особистість. Лише завдяки інтегрованій дії об'єктивних і суб'єктивних чинників можна досягти поставлених перед соціалізацією завдань. До того ж, треба зазначити, що ці чинники здійснюють і соціально-контрольні функції заради досягнення конкретної мети, і стихійні (непередбачувані) процеси, що також впливають на особистість. Роль інтеграційної сили в процесі соціалізації, яка забезпечувала б єдність об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього, матеріального і духовного, відводиться безпосередньо особистості, котра активно діє.

Більшість теоретиків права, які так чи інакше досліджували проблематику соціалізації особистості, переважно не розглядали механізму правової соціалізації особистості. Небагато тих, хто досліджував це питання, розглядали його лише з позицій механізму соціалізації особистості загалом, не виділяючи механізм правової соціалізації особистості як окремих об'єкт дослідження.

Серед небагатьох правознавців, які все ж досліджували механізм правової соціалізації особистості, згадаємо Н. Осипову. На її думку, цей механізм є цілісною системою формування цілей, інтересів, мотивів, пріоритетів, настанов щодо права, які виникають із залученням особистості під час спілкування до системи правових відносин. Рушійною ж силою такого механізму є особистість в усьому розмаїтті її соціальних та індивідуальних рис. Саме тому, розглядаючи механізм правової соціалізації особистості, треба враховувати вплив соціального середовища загалом (суспільних відносин), цілеспрямованого виховного впливу окремих соціальних спільнот і соціальних інститутів, а також вплив діяльності самої особистості. Як зазначає Н. Осипова, лише такий підхід до вивчення цієї проблеми дає змогу, по-перше, всебічно врахувати всі аспекти правової соціалізації, по-друге, реагувати на зміни характеру цього процесу [13, с. 129–133].

Для точнішого визначення механізму правової соціалізації А. Бабенко вводить поняття «опанування правових цінностей», що означає сукупність прийомів і способів, за допомогою яких суб'єкт пізнає буття права [3, с. 105].

Сама ж правова соціалізація – це специфічний процес формування соціально активної особистості з високим рівнем правової свідомості та правової культури як повноправного члена суспільства. Цей процес має свою внутрішню структуру і поділяється на етапи.

Першим етапом правової соціалізації особистості є її соціально-правова адаптація, яка передбачає пристосування особи до соціально-правових умов, рольових функцій і правових норм, характерних для середовища її існування. Так, у процесі соціально-правової адаптації особа узгоджує свої можливості й потреби з реальною ситуацією, що склалася в оточенні.

Особливо важко процес соціально-правової адаптації особистості відбувається в перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки правова свідомість людей середнього й похилого віку, які становлять більшість населення, зорієнтована на правову систему минулого [11, с. 75]. Це, у свою чергу, пояснює той факт, що людям старшого віку набагато важче пристосуватися до нових соціально-правових умов дійсності, ніж молоді.

Саме соціально-правова адаптація є обов'язковим етапом входження людини в систему соціально-правових відносин дійсності.

Другим етапом процесу правової соціалізації особистості є інтеріоризація, тобто процес усвідомлення засвоєних особою правових традицій, правової культури та правових норм, панівних у конкретному суспільстві, які зрештою або стають частиною її внутрішнього переконання, або ж вона їх відкидає.

У процесі інтеріоризації особистість дає свою оцінку чинним у суспільстві категоріям, цінностям і правовим нормам з урахуванням рівня своєї правової свідомості та правової культури, які, у свою чергу, відображають систему соціальних цінностей, об'єктивно наявних у цьому суспільстві і суб'єктивно відображених у поведінці індивіда.

Результатом інтеріоризації особи є формування того чи іншого типу правового мислення, системи цінностей, характерної для конкретної особи, тобто становлення індивідуальності кожної особистості.

Третім етапом правової соціалізації особистості є екстеріоризація, внаслідок якої відбувається зворотний зовнішній вплив особи на суспільство. Пристосувавшись до соціально-правових умов свого існування через засвоєння правових норм, правових традицій, правової культури суспільства, залучення їх до власної внутрішньої системи соціально-правових цінностей, особистість, як активний суб'єкт із відповідним рівнем правової культури та правової свідомості, здійснює зворотний процес формування суспільства [2, с. 43].

Наука управління в соціальних системах приділяє чимало уваги теоретико-практичним проблемам формування правосвідомості. Проте щодо питань структури, змісту, визначення суті і функцій правосвідомості погляди вельми різні, тому розв'язання цих проблем є одним з актуальних завдань сучасної науки.

Особливості правосвідомості працівників поліції, актуальні у сфері управлінської діяльності органів внутрішніх справ, визначаються станом правових знань, умінь і навиків, відповідно до яких і формуються правовідносини, соціально-правові установки та орієнтації, відчуття і звички, правовий світогляд і правова культура.

Правові знання працівників правоохоронних органів охоплюють відомості про правову діяльність, які в процесі професійної службової діяльності стають формою правової свідомості. Правомірна поведінка працівника ОВС із підтримки правопорядку, розвиток позитивних правових навиків, установки на правомірну поведінку і відносини, зокрема, в управлінській сфері, неможливі без глибокого й точного знання закону. Саме знання законів, теоретичні пізнання в галузі права є фундаментом формування правових звичок і установок та адекватних форм професійного реагування, важливість яких незаперечна в управлінських комунікаціях ОВС [10, с. 39].

Загалом можна стверджувати: що глибші професійні пізнання в галузі права, то вища юридична майстерність працівника і його керованість. Без знання й розуміння об'єктами управління правових норм немислима обґрунтована, точна і правильна оцінка ними правових явищ, формування ціннісних установок та орієнтацій, адекватних їхній службовій діяльності [6, с. 94].

Набувати правових знань важливо всім громадянам, а особливо актуально це для посадовців правоохоронних органів. Це позитивно впливає не тільки на підвищення загальної правової культури, а, передусім, на вироблення й ухвалення правильних рішень, зокрема управлінських, вибір правомірної лінії поведінки в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Пізнавальний та оцінний показник правосвідомості виконує важливу регулятивну функцію.

Спотворені уявлення про правові розпорядження (так зване незнання права), одержання інформації про право і закони не з офіційних, а випадкових, на побутовому рівні, джерел здатні спричинити істотні деформації у правовій поведінці, серйозні порушення законності й конфлікти із законом. Знання права працівником ОВС передбачає не лише його осмислення, але й можливість варіативного, адекватного сприйняття ситуації, застосування його під час виконання службових завдань. Вагоме значення має також розуміння основних принципів права та особливостей його реалізації, осмислення цінності і взаємозв'язку законодавства, правосуддя, духовності й моралі [9, с. 114].

Науковці справедливо зазначають, що закон для громадянина – це владне веління держави, а для працівника поліції – ще й професійний інструмент, обов'язкова умова виконання функціональних обов'язків із захисту прав та свобод громадян.

Зміст професійних знань працівника органів внутрішніх справ охоплює знання про право як соціокультурне явище і знання чинного законодавства, особливо тих його норм, які дають змогу продуктивно здійснювати про-

фесійну діяльність, зокрема у сфері внутрішньосистемного управління органів внутрішніх справ. Таке знання є основою не тільки професійного кругозору і правового мислення загалом, але й управлінської культури учасників внутрішньосистемних комунікацій.

Правові знання, які працівник органів внутрішніх справ використовує щодня в ролі суб'єктів та об'єктів управління в найрізноманітніших ситуаціях, закріплюються, доповнюються алгоритмізованими діями, переходячи в розряд професійних, серед них й управлінських, умінь і навичок (із позицій психології навик визначається як автоматизоване уміння, з погляду педагогіки – самостійно виконване вміння) [8, с. 62].

Показником сформованості правових знань та умінь працівників органів внутрішніх справ є здатність переносити їх на рішення різних варіативних завдань, з якими вони стикаються в повсякденній практиці, здійснюючи управлінські рішення.

Рівень правової інформованості, наявність уявлень про власні можливості дасть змогу працівникам поліції активно й результативно діяти та досягати поставлених завдань в оперативно-службовій діяльності. Ці уявлення визначають зміст професійних відносин, що є найдоступнішою для засвоєння формою фіксації нормативних вимог, формування аксіологічної шкали ціннісних орієнтацій у сфері внутрішньосистемних комунікацій в органах внутрішніх справ.

Участь у соціально-правових відносинах викликає те чи інше психологічне сприйняття окремих елементів системи права і права загалом, а це має важливе значення під час формування ціннісного ставлення до права, зміцнення його авторитету в суспільстві, особливо в системі правоохоронних органів. Працівник органів охорони правопорядку своєю поведінкою має показувати приклад поважного ставлення до закону [7, с. 3].

Соціально-правові настанови працівників правоохоронних органів є важливим елементом правосвідомості, оскільки пошана до закону –

це міцне переконання в його високій цінності для всіх членів суспільства, виражене в орієнтації суб'єктів на безумовну правомірну поведінку [12, с. 134]. Головним же носієм пошани до закону є оцінно-настановний блок правосвідомості.

Соціально-правові настанови працівників органів внутрішніх справ тісно пов'язані з особливостями їхньої службової діяльності, тобто залежать від тієї соціальної ролі, яку вони реалізують у житті, а також від їх загальної спрямованості та звичок. Соціально-правові настанови найповніше виявляються в діяльності об'єктів управління органами внутрішніх справ. Правові звички, стереотипи правомірної і протиправної поведінки також є компонентом правосвідомості працівників органів внутрішніх справ.

До елементів правосвідомості працівників органів внутрішніх справ традиційно зараховують правовий світогляд. У філософії світогляд визначається як система поглядів людини на світ, суспільство і саму себе. Правовий світогляд відображає правові настанови особи, погляди на право та його регулювальну роль.

Питання професійної правосвідомості є предметом особливої уваги ще й тому, що рівень правосвідомості працівників правоохоронних органів належить до ключових суб'єктивних чинників, що визначають рівень захисту особи, суспільства і держави від антигромадських посягань. Психологічний складник правосвідомості (його пізнавальна, оцінна і регулятивна сторони) повною мірою стосується професійної правосвідомості. Порівняно з буденною правосвідомістю, у професійній правосвідомості особливий акцент робиться на пізнавальний складник, тобто на знання права й уміння його виконувати, застосовувати й охороняти. Якщо від пересічного громадянина не можна вимагати глибокого знання права, то працівники правоохоронних органів мають володіти спеціальними знаннями права й навичками його службового використання. Якщо реальна поведінка громадян у правових ситуаціях швидше визначається, зазвичай, їх ціннісною орієнтацією і знанням, ніж моральними правилами і пра-

вовими принципами (а не знанням конкретних правових розпоряджень і заборон відповідно до етичних норм), то для професійної правосвідомості працівників органів внутрішніх справ цього не досить. Очевидно, що без знання права та здібності до його точного застосування, без уміння захищати права й інтереси громадян, суспільства і держави від порушення законів, без здатності й уміння розкривати злочини, збирати докази, необхідні для подання до суду, працівник ОВС не може успішно виконувати свої функціональні обов'язки [4, с. 24].

Для працівників органів внутрішніх справ їхня професійна правосвідомість є основною умовою успішної й ефективної реалізації службових завдань і персоналізації внутрішньосистемних управлінських відносин. Розформована правосвідомість нерідко стає причиною протиправної поведінки серед працівників органів внутрішніх справ.

Передумовою вдосконалення діяльності правоохоронних органів є висока професійна правосвідомість працівників. Вона реалізується не тільки через досконале знання правових норм, але й внутрішнє ототожнення з ними. Важливо також бути здатним на високому професійному рівні тлумачити й відповідально оцінювати будь-який випадок порушення правових норм.

Професійна правосвідомість працівників ОВС зумовлена їхніми службовими завданнями, повноваженнями, обов'язками, компетенцією, а також ставленням до «об'єкта дії», до інших органів, суб'єктів та громадян, з якими вони контактують, виконуючи службові завдання.

Необхідність якісної зміни стану професійної правосвідомості працівників органів внутрішніх справ викликана об'єктивними реаліями сьогодення, а саме: зростанням культури й духовного потенціалу суспільства, переходом ОВС від екстенсивних форм і методів розвитку й діяльності до інтенсифікації, зростанням змістової й організаційної ускладненості правоохоронної діяльності відповідно до розвитку соціальних процесів у суспільстві, якісними змінами у складі злочинності.

По суті, соціальна проблема є незадоволеною деякою мірою суспільною потребою, різною на різних рівнях соціальної структури [5, с. 38]. Відповідно, професійна правосвідомість працівників ОВС також можна розглядати як незадоволену суспільну потребу. Адже суспільство очікує від персоналу поліції й інших служб ОВС більш високого рівня правової підготовленості, а найголовніше – позитивного ставлення до цінностей, які закріплені в законах та інших нормативних актах, насамперед тих, що стосуються захисту прав і гідності людей.

Загалом цю проблему можна охарактеризувати як наявність невідповідності норм законодавства, суспільної думки стану правової свідомості персоналу ОВС, яка має, на нашу думку, зводити до мінімуму або взагалі унеможливити випадки незаконної, протиправної й неефективної поведінки працівників органів внутрішніх справ. Полюсами такої суперечності виступають два невідповідні один одному стани – необхідне і реальне.

Ця проблема дає підстави говорити про необхідність розробити практичні рекомендації, які допомагали б на науковій основі посадовим особам, котрі приймають управлінські рішення в ОВС, бачити більшу віддачу в роботі працівників поліції в сучасних умовах. У цьому контексті теорія правосвідомості як складова частина загальнотеоретичної юриспруденції виступає в ролі засобу, а розв'язання проблеми орієнтується на з'ясування шляхів і заходів, за допомогою яких можна підвищити рівень професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів.

Висновки. Правосвідомість – важлива складова частина професіоналізму працівників поліції, яка є однією з форм суспільної свідомості. Вона формується в процесі правової соціалізації особистості і постає у вигляді незадоволеної суспільної проблеми, що потребує вирішення шляхом розробки практичних рекомендацій, які допомагали б на науковій основі посадовим особам, котрі приймають управлінські рішення в ОВС.

Анотація

У статті проаналізовано особливості виникнення правової свідомості, її взаємозв'язок із правом. Розглянуті внутрішня структура, механізм та етапи правової соціалізації особистості. Визначено шляхи якісної зміни стану професійної правосвідомості працівників поліції.

Ключові слова: правосвідомість, правова соціалізація, соціально-правова адаптація, інтеріоризація, екстеріоризація, соціально-правові настанови, правовий світогляд.

Аннотация

В статье проанализированы особенности возникновения правового сознания, его взаимосвязь с правом. Рассмотрены внутренняя структура, механизм и этапы правовой социализации личности. Определены пути качественного изменения состояния профессионального правосознания сотрудников полиции.

Ключевые слова: правосознание, правовая социализация, социально-правовая адаптация, интериоризация, экстериоризация, социально-правовые установки, правовое мировоззрение.

Tsurkan O.V. The social precondition of legal consciousness of a police officer

Summary

In article were analyzed features of the nascence of the legal awareness and their interrelation with law. This article describes internal structure, mechanism and stages of the legal socialization of personality. Was identified the ways of qualitative changes of condition professionalization of the legal awareness employee police.

Key words: legal awareness, legal socialization, social and legal adaptation, internalization, exteriorization, social and legal guidelines, legal ideology.

Список використаних джерел:

1. Агапов В.С. Возрастная репрезентация «Я-концепции» личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/iconcept.htm>.
2. Андрееенкова Н.В. Проблема социализации личности / Н.В. Андрееенкова // Социальные исследования. – 1970. – Вып. 3. – С. 41–45.
3. Бабенко А.Н. Правовая социализация как процесс освоения правовых ценностей / А.Н. Бабенко // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 104–106.
4. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
5. Здравомыслов А.Г. Методология и процедура социологических исследований / А.Г. Здравомыслов. – Москва: Мысль, 1969. – 205 с.
6. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение / В.Н. Кудрявцев // Правовая система социализма : в 2 кн. / отв. ред. А.М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1986–1987. – Кн. 2. – 1987. – С. 160–169.
7. Кудрявцев В.Н. Правосознание юристов / В.Н. Кудрявцев // Совет. юстиция. – 1974. – № 10. – С. 3–5.
8. Кузьмин И.А. Психотехнологии и эффективный менеджмент / И.А. Кузьмин. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. – 192 с.
9. Манжула А. Проблеми кадрової політики та принципи організаційно-правової роботи з кадрами в органах внутрішніх справ / А. Манжула, Д. Невесолов // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 5. – С. 112–116.
10. Менеджмент у державному управлінні : [навчальний посібник] / [В.П. Петков, О.О. Соломенчук, С.В. Петров]; за заг. ред. В.П. Петкова. – Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2001. – 304 с.
11. Настасяк І.Ю. Соціологія права : [навчальний посібник] / І.Ю. Настасяк. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – 196 с.
12. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов : Вища шк., 1985. – 168 с.
13. Соціологія права : підручник / [М.І. Панов та ін.] ; за ред. Н.П. Осипової. – К. : Ін Юре, 2003. – 276 с.